

کتابشناسی نسخه‌های خطی آثار شیخ صدوق (ره) در ایران

A bibliography of the manuscripts of the writings of Sheikh Sadouq in Iran

مریم تفضلی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی؛ سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۸۱، چاپ

اول، ۴۷۱ ص، ۱۵۰۰ نسخه، ۲۳۰۰ ریال

پروین متواری

کارشناس کتابخانه ملی، بخش چاپ سنگی

تصنیفات ایشان پس از مرور قرون، همچنان در صدر منابع مرجع اسلامی قرار دارد.

کتاب حاضر به کتابشناسی نسخ خطی آثار دانشمند گرانمایه و فقیه عالی مقدار جهان تشیع در نیمه دوم سده چهارم هجری قمری، رئیس المحدثین ابوجعفر محمد بن علی بن بابویه قمی مشهور به شیخ صدوق - قدس سره - اختصاص دارد.

کتاب مشتمل بر بخش‌های زیر است: مقدمه مؤلف: مروری بر حیات شیخ صدوق (ره)؛ کتابشناسی و نسخه‌شناسی ۲۰ عنوان از تالیفات شیخ صدوق؛ استدراک، کتابنامه و اختصارات. نویسنده در بخش مروری بر حیات شیخ صدوق (ره) آورده است:

ابو جعفر محمد بن علی بن الحسین بن موسی بن بابویه قمی مشهور به ابن بابویه و شیخ صدوق از قدماي علمای امامیه و پیشوای محدثین شیعه در قرن چهارم قمری است. بسیاری از علمای شیعه همه اخبار شیخ صدوق را حتی بدون ذکر سلسله سند، محل قبول می‌دانند و مرسلات او را نیز مانند مسانید می‌پذیرند. مرحوم سید بن طاووس به اتفاق نظر علما در باب عدالت وی اعتقاد دارد. دیگر صاحب نظران علم حدیث نیز از ایشان به عنوان راوی و نقاد احادیث و یکی از دوازده نفری که سلسله اجازات به ایشان منتهی می‌شود یاد می‌کنند.

مورخین ولادت وی را بین سال‌های ۳۰۵-۳۱۱ ق. ذکر کرده‌اند. شیخ صدوق حدود بیست سال آخر عصر غیبت صغری را در محضر پدر بزرگوارشان علی بن الحسین (متوفی ۳۲۹ ق.) که خود حدود دویست کتاب تصنیف کرده و جز اندکی از آنها باقی نمانده است، کسب

فیض نموده و سپس در غیاب ایشان حدود پنجاه و دو سال از صدر غیبت کبری را درک کرده و محل رجوع مسلمانان و اهل فقه و حدیث بوده است.

وی احتمالاً در اوایل چهارمین دهه عمر خود (بین رجب ۳۳۹ و رجب ۳۴۷ ق.) ظاهراً به دعوت حسن رکن‌الدین امیر آل بویه و مردم ری به این شهر مهاجرت نموده و در آن جا سکونت اختیار کرد. حسن توجه و روابط دوستانه این دولت و نیز شخص رکن‌الدوله با دانشمندان و بزرگان و نیز فقها و محدثین بزرگ و رجال علمی شیعه خصوصاً شیخ صدوق عامل مهمی در گسترش مذهب تشیع و تعالیم فقه جعفری به شمار می‌آید.

وی برای استماع حدیث از مشایخ و نیز نقل و اشاعه روایات و معارف فقه به نقاط مختلف ایران و عراق و حجاز سفر کرده و مجدداً به ری بازگشت. شرح و مسیر این مسافرت‌ها از روی تاریخ استماع یا نقل احادیثی که در شهرهای مختلف ثبت شده است تا حدودی مشخص می‌شود.

در مورد تعداد مشایخ وی اختلاف نظر است. صاحب روضات مشایخ و روات وی را تا بیش از ۷۰۰ نفر و صاحب مستدرک ۲۰۴ نفر ذکر کرده‌اند.

وی همچنین اقدام به تشکیل نشست‌های مناظراتی و جلسات گفت و گو و تضارب آرا و مباحثات علمی سودمند، نموده که با استفاده از ابزار منطق و استدلال علمی و احتجاجات عقلی درصدد پاسخ‌گویی به سؤالات و شبهات مخاطبین خود برآمده است.

این مرد بزرگ و عالم گرانمایه به سال ۳۸۱ ق. با بیش از هفتاد سال صرف عمر در تبلیغ و اشاعه مکتب تشیع، در شهر ری چشم از جهان فرو بست. آرامگاه وی بین شهر ری و تهران در حریم حرم مطهر حضرت عبدالعظیم حسنی، زیارتگاه خواص و دوستداران اهل بیت (ع) است.

اهداف نویسنده اهتمام به شناسایی کتب و رسائل به جا مانده از این محدث نامی و ارائه شاخصی تقریبی از کل دست‌نویس‌های

نسخه‌های خطی نمادهای بسیار مهم غنای فرهنگی و بیانگر صرف سرمایه عمر و مساعی مردم یک کشور در گردآوری و پاسداشت دستاوردهای فکری و مفاهیم ارزشی دانشمندان و علما و نوایغ آن سرزمین است. این دست نوشته‌ها با پیمودن راهی ناهموار و پرنشیب و فراز و با گذر از موانع و آفات کاهنده، به مثابه سرمایه‌های ماندگار ملی در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی فراهم آمده است.

تدوین و انتشار فهرس ارزنده نسخ خطی نقطه عطفی در شناساندن اعتبار این گنجینه‌ها به سایر ملل محسوب می‌شود. احیای متون و کتابشناسی نسخه‌های خطی ره‌آوردی است که از دیرباز با مدد این فهرست‌های جامع، کتابشناسان و پژوهشگران این عرصه را بر آن داشته که هریک براساس تخصص و علائق خود به بازشناسایی شماری از این آثار ملی و اسلامی و پدید آورندگان آن بپردازند.

پژوهش‌های این‌چنینی، گشایش مدخلی جهت تعمق و کنکاش در افکار و آثار علما و دانشوران است که دارای جایگاه معتبر و نقش ارزنده‌ای در طول تاریخ بوده و تالیفات و

موجود نوشته‌های این عالم جلیل‌القدر در ایران و ارائه فهرستی جامع از آن است. هدف دیگر شناسایی قدیمی‌ترین نسخه‌های هر عنوان به محققان علاقمند است که برای نیل به این مقصود تورق تمامی فهرست‌های موجود نسخ خطی کتابخانه‌های عمومی و مجموعه‌های شخصی و نیز نشریات دست‌اندر کار تهیه سیاهه و دست‌نویس‌ها و تنظیم فیش‌های متمایز از اطلاعات نسخه‌های خطی کتب مرحوم شیخ صدوق ضرورتی تام داشته است. این کتاب در دو حوزه کتابشناسی آثار شیخ صدوق - قدس سره - و نسخه‌شناسی آثار دست‌نویس تدوین شده است.

الف - بخش کتابشناسی

در این بخش ابتدا هریک از کتب شیخ صدوق معرفی و شرح مختصری از آنان به استناد منابع مربوطه ارائه شد و سپس عناوین این کتب براساس حروف تهجی ترتیب یافته است. مبنای این کتابشناسی بر کسب اطلاعات زیر است:

- ۱- موضوع کتاب و اهمیت آن ۲- انگیزه تألیف
- ۳- روش مؤلف در نگارش کتاب ۴- تلقی علما و صاحب نظران از آن اثر ۵- شمار اجزاء و ابواب و فصول و احادیث آن ۶- شروح و حواشی و ترجمه‌ها و انتخاب‌های کتاب ۷- چاپ‌های آن به ترتیب تاریخ چاپ ۸- آغاز و انجام یک نسخه خطی - و در صورت امکان - یک نسخه چاپ سنگی.

ب - بخش نسخه‌شناسی

اطلاعات با ترتیب زیر تنظیم شده است:

- ۱- فیش‌ها براساس قدیمی‌ترین تاریخ کتابت هر عنوان تا جدیدترین آن در هم‌کرد و مرتب شده‌اند؛
- ۲- نگارش فیش‌ها در پی کتابشناسی همان عنوان آمده است. در این مرحله نسخه‌های دارای سده تحریر مشخص همان سده قرار گرفته و نسخه‌های بدون تاریخ تحریر در پایان نسخه‌های مورخ، به ترتیب حروف تهجی نام کتابخانه نهاده شده است؛
- ۳- در شیوه نسخه‌برداری در این بخش از روش و اسلوب نسخه‌پردازان سنتی کتب

خطی و به طور اخص از شیوه دکتر محمدباقر حجتی در «فهرست موضوعی نسخه‌های خطی عربی کتابخانه‌های جمهوری اسلامی ایران» پیروی نموده است.

برای معرفی و تبیین دست‌نویس‌های آثار شیخ صدوق ابتدا نام کتابخانه (در مجموعه‌های خصوصی نام صاحب مجموعه) و نام شهر و محل آن آمده است و سپس در میان دو کمانه () شماره راهنمای کتاب و با شماره ثبت و یا شماره ردیف آمده است. پس از آن نوع خط و نام کاتب نسخه و تاریخ و محل کتابت نوشته شده و سپس خصوصیات بارز نسخه‌ها در پی آن آمده است.

مشخصات ظاهری، حاشیه نویسی، نشان‌های مقابله و تصحیح و بلاغ‌های گوناگون مهرها و یادداشت‌های تملک و تملیک و اهداء و ایتیاع و جز آن، برگ‌های نونویس، آغاز و انجام موجود نسخه‌های ناقص و دارای افتادگی، عناوین، شماره برگ‌ها، صفحات و سطور، ساختار نسخه‌شناسی این بخش را تشکیل داده است. در نهایت در میان دو قلاب [] مآخذ هر نسخه، با اشاره به شماره جلد و صفحه - به طور اختصار - معرفی شده است.

نویسنده برای تدارک و تکمیل کاستی‌های این بخش

اندیشیده و اجرا نموده که از قرار زیر است:

- ۱- در صورت تسمیه نسخه به قرینه موضوع و محتوا و عدم دستیابی فهرست‌نویس به نام اصلی کتاب، اهتمام این تحقیق بر پایه شناسایی عناوین از طریق تتبع در منابع و یا رویت نسخه از نزدیک قرار گرفته است. نسخه‌هایی که به رغم تفحص همچنان ناشناخته مانده در بخش استدراک پایان کتاب با ترتیب حروف تهجی عنوان قراردادی ذکر می‌شوند.

- ۲- برخی فهرست‌ها از پاره‌ای کتب شیخ صدوق که نشانی از آن‌ها مشهود نیست و یا نسخ آن بسیار محدود است یاد کرده‌اند. رویت بعضی از نسخه‌های در دسترس و مقابله و تطابق آن‌ها با دیگر آثار مرحوم شیخ نشان می‌دهد که این نسخ عموماً یا بخشی از یک کتاب ایشان هستند و یا این که فهرست نویس در شناسایی آن‌ها راه خطا رفته است. چنین نسخه‌هایی در صورت شناسایی ماهیت، عموماً ذیل عنوان خود ترتیب می‌یابند و در غیر این صورت در بخش استدراک در پی هم آمده‌اند.

- ۳- شمار قلیلی از نسخه‌ها، فرازهایی کوتاه از آثار شیخ صدوق است که با عناوینی چون «چند خبر از صدوق» و یا «احادیثی منقول از شیخ صدوق» ذیل مجموعه‌ها و فوائد پراکنده گرد آمده‌اند. این نسخه‌ها نیز در صورت تشخیص نام کتاب ذیل عنوان اصلی و در غیر این صورت ذیل همان عنوان منقول در بخش استدراک تذکر داده شده است. نیز عناوین آمیخته به ابهام به ترتیب تهجی عنوان قراردادی و در بخش استدراک با پیوست آمده است. کتابنامه نیز به منظور آشنایی بیش‌تر خوانندگان با کثرت شمار مجموعه‌های خصوصی کتابخانه‌های داخلی دارای نسخه‌های خطی، براساس فهرست‌ها و نام صاحبان مجموعه‌ها و نیز عناوین مقالات معرف آثار دست‌نویس تدوین شده است.

در فهرست مقالات مشترک نسخ خطی، ملاک نام کتابخانه و یا نام صاحب مجموعه است. عنوان این گونه فهرست‌ها یک بار در

ترتیب الفبایی بدون شماره‌گذاری و بار دیگر در ذیل نام کتابخانه و صاحب مجموعه با درج شماره تکرار شده است. دیگر منابع نیز در ضمن موارد یاد شده به توالی آمده است. بیشتر اطلاعات فهرست نویس فهراس نسخ خطی که در بخش کتابنامه آمده است به شیوه «گنجینه‌های دست‌نویس‌های اسلامی در ایران» اثر دکتر هادی شریفی که از سوی مؤسسه نشر فهرستگان منتشر شده، تنظیم شده است.

آمار دقیق نسخه‌ها و کتب معرفی شده شیخ صدوق با شماره‌گان زیر تنظیم شده است:

۱- شماره‌های خاص کتب مرحوم شیخ صدوق در کنار هر کتاب نهاده شده است؛
۲- شماره‌هایی که بیانگر تعداد نسخه‌های کتاب است و پیش از نام کتابخانه قرار می‌گیرد؛

۳- شماره‌های پیاپی نسخه‌ها که نشان دهنده تعداد نسخه‌های معرفی شده دست‌نویس‌های آثار شیخ صدوق است و بعد

از معرفی هر نسخه در میان دو کمانه () جای دارد.

نسخه‌های معرفی شده آثار شیخ صدوق مشتمل بر ۲۰ عنوان که به ارائه مشخصات کتابشناسی و نسخه‌شناسی آن پرداخته شده است به قرار زیر می‌باشد:

- ۱- الاعتقادات ۲- توحید ۳- ثواب الاعمال
- ۴- عقاب الاعمال ۵- خصال ۶- صفات الشیعه
- ۷- العرض علی المجالس ۸- علل الشرایع و الاحکام و الاسباب ۹- عیون اخبار الرضا(ع)
- ۱۰- فضائل الاشرع ۱۱- فضائل الشیعه ۱۲- فضائل الاشرع ۱۳- فضائل الشیعه ۱۴- کمال الدین و تمام النعمه فی اثبات الغیبه و کشف الحیره ۱۵- مصادقه الاخوان
- ۱۶- معانی اخبار ۱۷- المقنع ۱۸- مناظرات
- ۱۹- کتاب من لایحضره الفقیه ۲۰- الهدایه.

و اما تذکر دو نکته:

۱- در بخش‌هایی از کتاب به نمونه‌های چاپ سنگی و گاهی سربی از آثار شیخ صدوق اشاره شده است که این کتب در بخش معرفی هر عنوان به اختصار و جهت ارائه اطلاعات

بیشتر و من باب اشاره آمده است و در بافت کتابشناسی و نسخه‌شناسی نسخ خطی آثار شیخ صدوق نیامده است و به نظر می‌رسد لطمه‌ای به محتوای عنوان کتاب یعنی معرفی نسخ خطی آثار شیخ صدوق وارد نیآورده است.

۲- در کتاب حاضر جای خالی بخشی مربوط به نمایه (اعلام، اشخاص، مکانها، ...) محسوس است چه بسا وجود نمایه از هر نوع آن، دستیابی به اطلاعات را در هر زمینه‌ای، سرعت بیشتری بخشیده و محقق را به اصل مطلب مورد جستجو در کتاب ارجاع می‌دهد. نویسندگان محترم کتاب جهت گردآوری، تنظیم و تدوین این کتابشناسی رنج و زحمت بسیاری را متحمل گشته و به بسیاری از کتابخانه‌ها و فهرست‌های نسخ خطی و منابع و مستندات تاریخی مراجعه نموده و کاری درخور و شایسته را به پیشگاه حضرت بقیه الله حجة بن الحسن عسکری - عجل الله تعالی فرجه - تقدیم نموده است.

